

General Gressmann ve Konsolos Hardegg'in Raporlarına Göre Irak ve Hicaz'daki Askeri ve Siyasi Durum (Ocak 1917)

Sezen Kılıç*

Giriş

İstanbul'daki Alman Deniz Ataşesi Hans Humann¹, Kut'ül Amâre'nin 29 Nisan 1916'da tamamen Osmanlı ordusunun eline geçmesinden yaklaşık dokuz ay sonra 29 Ocak 1917 tarihinde, Irak ve Hicaz'daki duruma dair iki farklı rapor, çok gizli ibaresiyle kendi amirleri konumundaki Alman İmparatorluk Donanması Amirallik Karargâhı Başkanına ve Alman İmparatorluk Donanması Kurumu Müsteşarına, ayrıca bilgi olarak da Hollanda Haag Alman Deniz Ataşesine göndermiştir. Humann'ın gönderdiği söz konusu raporlardan Irak ile ilgili olanını Alman Generali Gressmann, Hicaz ile ilgili olanını ise Şam Alman Konsolosu Loytved-Hardegg kaleme almıştır. Aslında Psuyalı bir albay olan General Oskar Gressmann, 1915-1917 yılları arasında Osmanlı ordusunda görev yapmış, önce 5. Ordu emrinde Çanakkale'de akabinde de 6. Ordu emrinde Irak ve İran'da bulunmuştur. Gressmann, 24 Ocak 1917 tarihli telgraf şeklindeki raporunda Halil Paşa'nın emrindeki VI. Ordu ile İngiliz ordusu arasında 9-18 Ocak 1917 tarihleri arasında Irak'ta yaşanan çatışmaları, İngilizlerin bu çatışmalardaki hedeflerini ve Halil Paşa'nın buna karşı aldığı tedbirleri anlatmaktadır. Hicaz'daki durumun anlatıldığı 5 Ocak 1917 tarihli raporunda Loytved-Hardegg ise Arap lideri Şerif Hüseyin'in liderliğinde Taif, Mekke ve Medine şehirlerinde başlatılan isyanla ilgili yaşanan gelişmelere yer vermektedir.

* Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara/ TÜRKİYE, sezenkili197@yahoo.com

1 Enver Paşa ve diğer Osmanlı devlet adamıyla olan diyalogu sayesinde Alman tarihçiler tarafından I. Dünya Savaşı yıllarında Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli temsilcilerinden biri olarak gösterilen Hans Humann, 1878'de İzmir'de dünyaya gelmiş ve çocukluğunun on iki yılını Türkiye'de geçirmiştir. 1890'da Almanya'ya döndükten ve okul eğitimini tamamladıktan sonra, Alman Deniz Kuvvetleri'nde subaylık kariyerine başlamış ve 1913 sonbaharında İstanbul'da görevlendirilmiştir. 1914'te üstlendiği deniz ataşeliği görevini Almanya'ya geri çağırıldığı 1917 yılına kadar sürdürmüştür. Franz von Papen, *Der Wahrheit eine Gasse*, Paul List Verlag, München 1952, s. 88-89; Kenan Aksu, *İngiliz Gizli Belgelerinde Enver Paşa*, Çatı Kitapları, İstanbul 2007, s. 51-60; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1970, s. 532-535.

Konuyla ilgili General Gressmann'ın raporu ilk olsa da Şam Alman Konsolosu Loytved-Hardegg'in raporu konuyla ilgili üçüncü rapordur. Hardegg, Ekim 1915 tarihli ilk raporunda, IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın daveti üzerine Suriye'ye yaptığı yolculuğu ve bu yolculukta edindiği izlenimleri paylaşmıştır.² Ekim 1916 tarihli ikinci raporunda Hardegg, bu kez Osmanlı ordusunun yapısı, konuşlanması, ikmal merkezleri, muharebeleri ve beslenme problemlerini anlatmıştır. Ayrıca İngilizlerin Osmanlı ordusunu Suriye'den çıkarmak üzere Mekke Şerifi Hüseyin'den nasıl faydalandığı, Suriye'deki Alman askerlerinin sağlık durumu, Osmanlı ve Alman askerleri arasındaki ilişkiler, Osmanlı ordusunda görevli Alman subaylarının yapısı ve eksiklikleri hususunda bilgiler sunmuştur.³ Her iki rapor da Türk-Alman ilişkileri açısından çok önemli bulgular içermektedir.

Çalışma konumuzu teşkil eden Irak ve Hicaz'daki durumla ilgili iki Alman raporu, iki ana başlık altında toplanıp Alman arşiv belgelerinde yer aldığı şekliyle ortaya konulduktan sonra raporlarda yer alan bulguların konuyla ilgili yazılmış basılı eserlerle ne derece örtüştüğü ortaya konulmaya çalışılacak, sonuçta da genel bir değerlendirmede bulunulacaktır.

Iraktaki Durum

Alman Arşiv Belgelerine Göre

Irak Alman Grubu Tam Yetkilisi General Gressman, 24 Ocak 1917 tarihli raporunda özetle şunları anlatmaktadır: VI. Irak Ordu Komutanı Halil Paşa ile Kut'ül Amâre cephesindeyken İngilizler iyi bir topçu hazırlığı sayesinde Kut'ül Amâre'nin doğusunda bulunan İmam-Mehmet⁴ mevzisinin bir kısmını işgal etti. Osmanlı birlikleri, 9 Ocak'ı 10 Ocak'a bağlayan gecede İngiliz top ateşiyle çok sayıda kayıp verdiği için ön hattı terk etti. İkinci hatta bulunan diğer Osmanlı birliği, daha sonraki güçlü İngiliz taarruzlarını çok sayıda kayıp verme pahasına püskürttü, ancak verdiği ağır kayıplar sonucunda 18 Ocak'ta İmam-Mehmet mevzisinden geri çekilmek zorunda kaldı. Bu geri çekilişten pek haberdar olmayan İngilizler, boş Osmanlı mevzilerini işgal etmek üzere çok zaman ve cephane harcadı.⁵

2 Ramazan Çalık, "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", *Osmanlı Araştırmaları C. XLIX*, İstanbul 1999, s. 232-235.

3 Sezen Kılıç, "Şam Alman Konsolosu Loytved-Hardegg'in Sina Cephesi'nden İzlenimleri (Ekim 1916)", *Uluslararası Birinci Dünya Savaşı Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu, 7-10 Aralık 2016, Antalya, (Yayımlanmamış bildiri); Bundesarchiv, RM/2, 2003, s. 40-49.

4 Türkçe kaynaklarda İmam-ı Muhammed diye geçmektedir.

5 Bundesarchiv, RM 2/ 2003, s. 108.

Gressmann, Kut'ül Amâre cephesindeki mevcut durumla ilgili bu bilgileri sunduktan sonra muhtemel gelişmeler ile birlikte Halil Paşa'nın yeni İngiliz taarruzlarına karşı planları hakkında yorumlarda bulunmaktadır: İngiliz birlikleri bundan sonra Kut'ül Amâre'nin güneyindeki mevzilere, yani Şat-el-Hay'aya (Garaf) her iki taraftan saldıracaktır. İngilizlerin amacı, Osmanlı birliklerini Dicle'nin güney kıyısından attuktan sonra geri bağlantılarının bulunduğu nehri batısına doğru sürükleyerek geri çekilmeye zorlamaktır. Halil Paşa, bir tümen ve üç top bataryasından oluşan Osmanlı takviye birliklerinin intikali gerçekleşikten sonra, İngilizlere karşı bir taarruz planlıyor ve bunun için de Dicle'nin güney kıyısını elinde bulundurmaya istiyor. Osmanlı takviye birliklerinin buraya yaklaşık dört hafta içinde intikal etmesi bekleniyor. Zaten İngilizler böylesine yavaş ve abartılı derecede temkinli ilerledikleri sürece söz konusu takviye birlikler mutlaka zamanında yetişecektir. Takviye birlikler gelinceye kadar Osmanlı birlikleri Dicle'nin güney kıyısını terk etmek durumunda kalsa da Kut'ül Amâre'nin genel durumu yine tehlikeye girmeyecektir. Yakın muharebede çok başarılı olan Osmanlı birliklerinin morali, küt cephaneye ve İngiliz birliklerinin sayısal üstünlüğüne rağmen çok iyidir. Üstelik Osmanlı birlikleri için yedek cephane de sevk edilmiş durumdadır.⁶

Gressmann'a göre Arap halkının isteği dikkate alınarak Fırat kenarında çift hatlı inşa edilen Basra-Nazifiye demiryolunun tamamlanması önem teşkil etmektedir. Genel olarak Mart veya Nisan başında meydana gelen su taşkınları sayesinde Şat-El-Hay'a vapurla ulaşmak mümkün olduğundan İngilizler Kut'ül Amâre mevzisine kadar ikinci bir bağlantı hattı da elde etmiş bulunmaktadır. Buna rağmen Fırat çevresinde büyük bir askerî harekât gözlemlenmemekte, üstelik su taşkını yaşanırken bir askerî harekâtın gerçekleşmesi imkânsız olmasa da çok zor gözükmektedir.⁷

Ulaşım imkânlarının Kut'ül Amâre muharebelerine etkilerini bu şekilde aktaran Gressmann, Osmanlı Umumi Karargâhı'nın Bağdat'tan ulaşan haberlere dayanarak Başkumandanlığa 24-26 Ocak 1917 tarihleri arasında yaşanan çarpışmalara ilişkin ilettiği raporu da özetle şu şekilde iletmektedir: Düşman İngiliz birlikleri, 24 Ocak 1917'de Dicle cephesinden Felâhiye mevzisini bir saat boyunca ateş altına aldı ve Garaf'ı da akşama kadar top ateşine maruz bıraktı. Bununla birlikte 25 Ocak'ta Garaf'ın doğusundaki mevziimize 18 tabura yakın bir kuvvetle

6 Bundesarchiv, *RM 2/ 2003*, s. 109.

7 Bundesarchiv, *RM 2/ 2003*, s. 109.

taarruz edip ön hattımızın 400 metresini işgal etti. Garaf'ın batısına düzenlediği taarruz geri püskürtüldüyse de takviye birlikleri sayesinde ön hattımızı işgal etmesi mümkün oldu. Her ne kadar düşmanı, karşı taarruzumuzla Garaf'ın doğusundaki mevziimizden atmak mümkün olamadıysa da Garaf'ın batısındaki mevziimizden atmak, aynı zamanda 4 makineli tüfek, çok sayıda el bombası ele geçirmek ve 42 düşman askerini esir almak söz konusu oldu. Bu taarruzda yaklaşık 2000 İngiliz askeri hayatını kaybetti. Garaf'ın batısında düzenlediğimiz bu taarruz esnasında İngiliz birlikleri Garaf'ın doğusundan yeniden taarruza geçti ve ikinci hattımızın bir kısmını işgal etti, fakat daha fazla ilerleyemedi. Gece yaptığımız karşı taarruz ise başarısız oldu. Yeni uygun bir mevzii ele geçirebilmek uğruna ilk hattımızdan 1 km geriye doğru Garaf'ın batı tarafında bulunan bir mevziye çekildik.⁸ İngilizler, 26 Ocak'ta top atışı desteğinde öğlen saat 12.00 civarında ikinci mevziimize hücum etti. Bu hücum da geri püskürtüldü, ancak 13. İngiliz Tümeni çok kayıp verdi, 40. Piyade Alayımızın 4 bölüğü tamamen yok oldu, 3. Piyade Alayımızdan geriye sadece bir tabur kaldı.⁹

Gressmann'ın bizzat kendi tespitleri ve Osmanlı Umumi Karargâhı'nın değerlendirmelerine dayanan izlenimlerinin gerçeklerle ne derece örtüştüğü basılı kaynaklara göre değerlendirilecektir.

Basılı Kaynaklara Göre

Bilindiği üzere 7 Aralık 1915'te Osmanlı ve İngiliz orduları arasında Kutü'l-Amâre'de başlayan çarpışmalar, İngiliz Generali Townshed'in birlikleriyle beraber 29 Nisan 1916'da VI. Ordu Komutanı Halil Paşa'ya teslimiyle sonuçlandı. Bu teslimiyet, İngiliz kamuoyunda büyük bir şaşkınlık ve tepkiye, prestij kaybına neden oldu. Bunun üzerine İngiliz hükümeti, Irak seferinin artık Hindistan'daki değil, Londra'daki genelkurmay tarafından yönetilmesi kararını aldı. Bu amaçla General Maude, 28 Ağustos 1916'da Irak'taki İngiliz Seferi Kuvvetleri Komutanlığı görevini devralarak birliklerini 12 Aralık 1916 tarihine kadar savaşa hazırladı. Oysa İngilizlerin bu hazırlığından çok daha önce Osmanlı hükümeti, VI. Ordunun iki kolordusundan biri olan 13. Kolorduyu Almanların isteği üzerine Mayıs 1916'da açılan İran cephesindeki Rus ordusuna karşı göndermekle Kutü'l-Amâre savunmasını sadece 18. Kolorduya bırakmış ve cepheyi zayıflatmış oldu.¹⁰

8 Bundesarchiv, *RM 2/ 2003*, s. 110.

9 Bundesarchiv, *RM 2/ 2003*, s. 111.

10 Jan Christoph Reichmann, *Tapfere Askers und Feige Araber, Der Osmanische Verbündete aus der Sicht deutscher Soldaten Orient 1914-1918*, Doktora Tezi, Westfaelische Wilhelms-Universitaet, Münster

Aslında İngilizlerin Kutü'l-Amâre yenilgisinin intikamını almak üzere mutlaka hazırlık yapacağı ve buna karşı Osmanlı ordusunun tedbir alması gerektiği, ancak bunları yapmak yerine VI. Ordunun iki kolordusundan biri olan 13. Kolordunun İran'a gönderildiği bizzat 13. Kolordu Komutanı Ali İhsan (Sabis) Bey tarafından itiraf edilmiştir. Ayrıca Osmanlı ordusunun mevcut ikmal ve ulaşım durumu oldukça zayıfken İngilizlerin Dicle nehri üzerinde hareket imkânları olduğunu, üstelik Bağdat'a doğru geniş hatlı bir demiryolu yaptıklarını da belirtmiştir.¹¹ VI. Orduya bağlı 18. Kolordu Komutanı Kazım (Karabekir) Bey de kaleme aldığı hatıralarında İngiliz ordusunun Mısır'dan asker, vasıta ve cephane yığarak hazırlık yaptığından, hatta 12 Aralık 1916'da taarruza geçeceğinden haberdar olduğunu belirterek Sabis'in hatıralarında yer alan tespitleri teyit etmiştir.¹²

İngiliz General Maude, Aralık 1916'ya kadar yedi ay süresince birliklerini asker, silah, cephane ve erzak açısından ikmal ederek her konuda 18. Kolorduya karşı beş altı misli bir üstünlük sağlarken bu güçlü hazırlık karşısında tek başına kalan 18. Kolordunun mevcudunu üç tümen (45., 51.ve 52. Tümen), 11.914 tüfek ve değişik çapta 57 top oluşturmaktadır. 18. Kolordu Komutanı Karabekir, kısıtlı imkânlarla kendisinden çok daha üstün İngiliz kuvvetlerine karşı Dicle nehrinin her iki sahilini savunamayacağını düşündüğünden, Aralık 1916'da Dicle sağ sahilinde Kutü'l-Amâre'ye yakın bir mevkiye olan İmam-ı Muhammed ve Garaf bölgesinde sadece 45. Tümeni bırakmış, 51. ve 52. Tümeni ise Dicle sol sahilinde Felâhiye civarında konuşlandırmıştır.¹³

General Maude komutasındaki İngiliz birlikleri, hazırlıklarını tamamladıktan sonra 12-13 Aralık 1916 gecesini Dicle nehrinin sağ sahilinden hareket ile Felâhiye cephesine doğru şiddetli top ateşiyle taarruza başlamıştır. 14 Aralık'tan itibaren de aynı istikametten ilerleyerek, 16 Aralık'ta Garaf kanalı üzerinde bir köprübaşını tutmuş, 25 Aralık'ta ise Osmanlı birliklerinin elinde bulunan İmam-ı Muhammed köprübaşına taarruz etmiştir. Bu taarruz karşısında Osmanlı birlikleri kendilerinden

---

2009, s. 187-188, 190-191; Figen Atabey, "General F.S. Maude'nin Bağdat Seferi", *History Studies, International Journal of History*, 9/2, June 2017, s. 69, 70-74; Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Sempozyumu (20-21 Kasım 2014)*, İstanbul, Harp Akademileri Komutanlığı Basımevi, 2015, s. 425-427.

11 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım (Birinci Cihan Harbi)*, C III, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 178-179.

12 Kâzım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 520.

13 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918*, C III, Kıs. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, s. 54; Atabey, agm., s. 74.

3-4 kat fazla olan İngiliz birliklerine karşı kahramanca muharebe etmiş, ancak ağır kayıplar vermiştir. İngiliz Hint Tümeninin 8 Ocak 1917 akşamına kadar aralıklı süren top ateşi, 9 Ocak 1917 günü şiddetlenmiştir. Aynı gün başlayan İmam-ı Muhammed muharebelerinde Osmanlı birlikleri mevcutlarının üçte ikisini kaybettikleri hâlde mevzilerini kahramanca savunmuş, İngiliz birliklerine büyük zayıat verdirmiş, ancak sonuçta 18-19 Ocak 1917 gecesi bölgeyi tahliye etmek zorunda kalmıştır. 20 Ocak-5 Şubat 1917 tarihleri arasında İngiliz 13. ve 14. Tümenlerinin gerçekleştirdiği Garaf muharebelerinde ise Osmanlı 52. Tümenin 40. Alayı ile 45. Tümenin 3. Alayı, büyük kahramanlıklar göstermesine rağmen Dicle nehrinin neredeyse sağ sahilinin tamamının İngilizlerin eline geçmesini önleyememiştir.¹⁴Söz konusu muharebeler için VI. Ordu Komutanı Halil Paşa'nın değerlendirmesi şu şekildedir:

“...Korktuğum nihayet olmuş...Kut'un intikamını almaya hazırlanan İngiliz kuvvetleri Irak'ta tek başına kalan 18. Kolordu'ya karşı 14 Aralık 1916 günü yüklenmeye başlamıştı...Sırasıyla Felâhiye, İmam-ı Muhammed, Garafî Şarki, Garafî Garbi düşman saldırısı karşısında kalmış...Süngü adedi ve topçu mermisi bakımından düşmandan dört beş defa daha az olan bu kıymetli kolordu...üç ay on gün müddetle İngilizleri oldukları yerde tuttu. İngilizler yarı yarıya zayıat verdilerse de kolordunun mevcudu da yarıya indi. Sağ sahilde bulunan Türk kıtaatının özellikle topçu ateşinden yoksun kalması artık bu sahilde savunma imkânını bırakmamıştı. Elde kalan son birliklerin geçirilebilenleri Dicle sol sahiline ulaştırıldılar. Kalanlar savaşıyor ve öldüler ya da esir oldular.”¹⁵

Almanların konuyla ilgili değerlendirmesinin daha da farklı olduğunu 12 Kasım 1915'te VI. Osmanlı Ordu Komutanı Mareşal Colmar Freiherr von der Goltz'un Kurmay Başkanı olan ve Goltz'un ölümü sonrasında da Halil Paşa'nın mahiyetinde göreve devam eden Bavyalı Binbaşı Hans Edler von Kiesling'ten öğrenmekteyiz. Kiesling, 13. Kolordunun Enver Paşa'nın isteğiyle İran'a gönderildiğini, bu görevlendirme sonucunda VI. Orduyu oluşturan iki kolordu arasındaki mesafenin 300 km'den fazla olmasının Irak'ta yeniden taarruza geçen İngiliz ordusunun Mart 1917'de Bağdat'ı ele geçirmesini sağladığını belirtmiştir.¹⁶ Kiesling'in

14 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C III, K. II, s. 96-99; Karabekir, *age.*, s. 520-525; Atabey, *agm.*, s. 74-75.

15 M. Taylan Sorgun, *Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete: Bilmeyen Savaş*, 7 Gün Yayınları, İstanbul 1972, s. 198.

16 Kemal Özden, “Hans von Kiesling'in Gözünden Birinci Dünya Savaşı Sırasında Kutü'l-Amâre ve İran Operasyonu, s. 337-365, *Kütü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda*

Osmanlı Devleti'nin Irak'taki hâkimiyeti ile ilgili değerlendirmesi ise kısaca şöyledir: Osmanlı Devleti savaş öncesinde Irak'ta gerçek anlamda bir hâkimiyet kuramamış, hâkimiyeti sadece siyasi ve askeri memur kadrosu bulundurduğu büyük şehirlerle sınırlı kalmıştır. Goltz'un, Irak Ordu Komutanı Albay Nurettin Bey'in (Sakallı) cephedeki görevinden alınmasından sonra Irak Valisi olmasına izin vermesi büyük bir hata olmuş, çünkü Nurettin Bey bu görevdeyken Arap halkına karşı büyük şiddet uygulamakla birlikte onların İngilizlerle olan irtibatını kesememiştir. Goltz Paşa Bağdat'a geldiğinde Osmanlı hükümeti safında çok az sayıda Bedevi aşireti yer alırken Irak halkının neredeyse tamamı İngiliz ordusu tarafından kurtarılmaya beklemekteydi. Birinci Dünya Savaşı, Müslüman halkların kaynaşmasını sağlayamadığı gibi, Cihad ilan edilmesinin halk üzerinde de hiçbir etkisi olmamıştı.¹⁷

Hicaz'daki Durum

Alman Arşiv Belgelerine Göre

Öncelikle Loytved-Hardegg'in 5 Ocak 1917 tarihli raporunun önceki iki raporu gibi bizzat edindiği izlenimlerinden çok Mekke'den kendisine ulaşan haberlere dayandığını mutlaka belirtmek gerekir. Zaten kendisi de raporunun kaynağını teşkil eden haberleri, Mekke'den Medine'ye hacca giden bir Faslıdan aldığını itiraf etmektedir. Aynı haberlere dayanarak asi olarak nitelendirdiği Şerif Hüseyin'in Ekim 1916'da Kurban Bayramının ikinci günü, çok sayıda Müslüman temsilcinin huzurunda yaptığı konuşmadan söz etmektedir. Şerif Hüseyin bu konuşmasında önceden de olduğu gibi Osmanlı Sultanı'nı halife olarak tanıdığını açıklamış. Ancak Mekke Emiri'nin önceki imtiyazlarını yok etmeye çalışan ve Hicaz'ı İstanbul hükümetinin Anadolu'daki herhangi bir vilayeti gibi yönetmeye kalkan İttihat Terakki Fırkası'na karşı olduğunu da ifade etmekten çekinmemiş. Bununla birlikte Cuma hutbesinde Osmanlı Halifesi'nin adıyla birlikte kendi adının da anılmasını istemiştir. Ayrıca Allahsız olarak nitelendirdiği İttihatçıların izni sayesinde imansız olarak gördüğü Almanların kutsal Hicaz topraklarına ayak basmalarına tahammül edemediğini dile getirmiştir. Loytved-Hardegg, Şerif Hüseyin'in Almanlarla ilgili bahsettiği olayın Profesör Moritz, Neufel, Frobenius, Eudenleute ve Freiherr von Stotzingen'in keşifleri ile birlikte talihsizlik olarak nitelendirdiği Neddigen keşfi olduğunu belirtmektedir. Bunun dışında daha Hicaz krizinin başında Şerif'in

---

Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu, 28-29 Nisan 2016 Mardin, ATAM, Ankara Aralık 2016, s. 339, 355-356.

17 Özden, agm., s. 359.

kendisini zaten halife ilan ettiğine ve yeni bir Arap imparatorluğu kurmak istediğine dair söylentilerin çoktan yayıldığını da dikkat çekmektedir.¹⁸

Ardından Loytved-Hardegg, Şerif Hüseyin'in, Mekke'nin güney doğusunda ve yaklaşık 100 km uzakta bulunan Taif'teki Osmanlı askeri birliğinin bir kısmını ve Hicaz Vali ve Komutanı Galip Paşa'yı İskendereye'ye tutuklu olarak gönderdiğini, geri kalan Osmanlı askerlerini ise idam ettirdiğini açıklamıştır. Bunun dışında Osmanlı hükümetinin çok kapsamlı istihbarat ağı ve sıkı sansürünün, görev yaptığı Şam'dan Mekke hakkında güvenilir haberler alınmasını zorlaştırdığını ifade etmektedir. Osmanlı hükümetinin böyle bir tedbire başvurmasını ise Almanların Hicaz krizi ile ilgili bilgi almasını istememesine bağlamaktadır. Bunun da aslında Osmanlı hükümetinin aşırı güvensizliğinden ve buna bağlı olarak kendisi açısından rahatsız edici haberlerin yayılmasından ve işlerine karışılması endişesinden kaynaklandığını deklere etmektedir.¹⁹

Aynı zamanda Hardegg, Fransız hükümetinin propaganda amaçlı 400 Faslı, 250 Tunuslu ve 200 Cezayirliden oluşan bir heyeti Kurban Bayramı için Mekke'ye gönderdiğini ileri sürmektedir. Söz konusu heyete Suriye'den Sultan Abdülhamit'in eski Mâbeyn-i Hümâyün 2. Kâtibi İzzet (Holo) Paşa el Abed'in, Tunus şehriden Maliki Kadısı Tahar bin Aşur'un, Hanefi Müftüsü bin Yusuf'un, Şeyhül İslam Hamida Bayram'ın ve kervan lideri olarak Fransız ajan El Arbi Bseyis'in de bulunduğunu belirtmektedir.²⁰

Şerif Hüseyin'in isyanın akabinde Osmanlı hükümetinin atadığı yeni Mekke Şerifi Haydar Paşa'nın (şuan için Medine'de bulunuyor) kendisini sevdirmesini bilmemekle ve asi Şerif kadar cömert olmamakla suçlandığını belirten Loytved-Hardegg, Osmanlı hükümetinin Arap Emiri İbn-i Reşit ve İbn-i Suud ile ilişkisi konusunda şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: Osmanlı hükümetinin daha önce kendisine karşı Şammar Emiri İbn-i Reşit'i koz olarak kullandığı Vahabi Emiri İbn-i Suud'un Hz. Muhammed'in doğum günü için düzenlenen mevlüt vesilesiyle Şerif Haydar Paşa'ya hürmetini sunmak üzere Medine'ye bir heyet gönderdiğini belirtmektedir. İbn-i Suud'un bu yakınlaşmada samimi olmasının Osmanlı hükümeti açısından büyük bir kazanç olacağını açıklamaktadır. Bununla Osmanlı hükümetinin görünürde de olsa birbiriyle ezeli düşman olan Arabistan'ın her iki Emiri, yani İbn-i Suud ile İbn-i Reşit arasında sağlam bir barış sağlayacağını

¹⁸ Bundesarchiv, *RM 2/ 2003*, s. 111-112.

¹⁹ Bundesarchiv, *RM 2/ 2003*, s. 112.

²⁰ Bundesarchiv, *RM 2/ 2003*, s. 112-113.

ileri sürmektedir. Aynı zamanda Bedevilerin güvenilmez özelliği göz önünde bulundurulduğu takdirde böyle bir barışın, ne kadar süreceği ve gerektiğinde her iki Emirin Şerif Hüseyin'e karşı harekete geçmesini sağlayıp sağlamayacağı hususunu şüpheli olarak nitelendirmektedir. Bunun yanında 1915 ilkbaharında Arabistan'a giden Avusturyalı Profesör Mussil'in İbn-i Suud için İngiliz düşmanı ve gerçek bir Müslüman nitelendirmesini hatırlatmaktadır. Ayrıca Suriye'deki IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın İbn-i Suud'u kazanmak uğruna çok çaba sarf ettiğini, hatta kısa süre önce Suud'un akrabası Şeyh Abbas'ı onun karargâhına gönderdiğini dile getirmektedir. Akabinde de Cemal Paşa'nın Şeyh Abbas ile İbn-i Suud arasındaki görüşmeden çok memnun kaldığından Abbas'ın 6 hafta önce hediyelerle İbn-i Suud'a geri dönmesine izin verdiğini açıklamaktadır.²¹

Medine'deki durum için de Loytved-Hardegg, şu açıklamalarda bulunmaktadır: Osmanlı ordusunun Medine çevresindeki durumu pek elverişsiz değil. El Nec dışındaki Hicaz'ın Kızıl Denizi kıyısındaki şehirleri düşmanın elinde. Osmanlı ordusu Yanbu istikametinde, Medine'nin 150 km batısında Nahel el Yanbu'da ve Rabig'in doğusundan pek uzak olmayan bir yerde konuşlanıyor. Rabig düştükten sonra Osmanlı Devleti'ne sadık olan Rabig Şeyhi Hüseyin Biri'den artık hiç haber almamıyor. Hicaz'daki Osmanlı birliğinin Komutanı Fahri Paşa'nın karargâhı Hamra'da bulunuyor. Fahri Paşa'nın birliği, Bir Derviş, Bir Reha ve Bir Ar üzerinden Bir Abbas'a kadar ilerledi. Bu bölgede bulunan ve Radada, Hacala, Rehala, Auf, Subh ve Hanvasin'e dağılan savaşı aşiret Beni Salim'in, Şerif Hüseyin'in tarafını tutacağı söyleniyor. Osmanlı hükümeti, Medine'deki yerli halkı ve askeriyeyi beslemekte yeterince zorlanırken ve elinde bulundurduğu kuvvet, ama her şeyden önce kıt iaşe kapasitesi ile Mekke'yi yeniden almayı mümkün görmediğinden Fahri Paşa'yı Medine'yi tutmakla, ama Mekke'ye taarruz etmemekle vazifelendirmiştir. İngilizlerin 21 Aralık 1916'da Sina'daki El Arış'i yeniden işgal ettikten ve Hafir el Auce'ye doğru ilerlemeye başladıktan sonra Şerif Hüseyin'in İngiltere'nin desteğiyle kısa zamanda hücumu geçip geçmeyeceği bilinmemektedir. İngiliz birlikleri, Hafir El Auce'yi yeniden ele geçirmek üzere yaptıkları başarısız girişimlerden sonra tekrar geri çekilmek zorunda kaldı.²²

Loytved-Hardegg'in raporunda yer alan Mekke ve Medine başta olmak üzere Hicaz'da yaşanan gelişmeler ve Şerif Hüseyin'e dair tespitlerin doğruluğu basılı kaynaklara bakılarak teyit edilmeye çalışılacaktır.

21 Bundesarchiv, *RM 2/ 2003*, s. 113-114.

22 Bundesarchiv, *RM 2/ 2003*, s. 114-115.

Basılı Kaynaklara Göre

Mekke Şerifi Hüseyin, Osmanlı ordusuna karşı harekete geçtikten sonra yayınladığı beyannamesinde isyanının gerekçesini kendince şöyle açıklamaktadır: Eski Osmanlı Sultanları Kur'anı Kerim ve Sünneti seniye ile amel ederek İslamları birleştirmeye ve İslam toplumunu kuvvetli bir şekilde bira arada tutmaya çalıştıkları halde İttihat ve Terakki, Kur'anı ve Sünneti inkâr etmiş, Ramazan ve oruca riayet etmemiş, Müslüman veya olmayan halka baskı yapmış, Peygamberi kötüleyen yayınları engellememiş, Padişah otoritesini kırıp Halife kurumlarına saldırmış, Kâbe'yi bile topa tutmaktan çekinmemiştir.²³

İngilizlere göre ise Şerif Hüseyin'in ayaklanma nedeni Arapların Türklere karşı boyun eğmek istemeyişleri, İttihat ve Terakki yöneticilerinin dinsizliği ve bu tutumlarının dindar olan Arapları kendilerinden soğutmuş olmasıdır. Gerçekte İngilizlerin bu görüşü, Arapları Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmaya yönelik bir propagandadır.²⁴

Şerif Hüseyin'in aslında İngilizlerin her tür desteğini alarak Haziran 1916'da başlattığı isyanın gerekçesini kendince sadece İttihat Terakki hükümetine yıkmaya çalışmasının doğru olmadığını daha Osmanlı Devleti dünya savaşına katılmadan önce İngilizlerle irtibata geçmeye çalışması ortaya koymaktadır.

Nitekim Şerif Hüseyin, bu beyannamesini yayınlamadan yaklaşık 2, 5 yıl önce, daha 5 Şubat 1914'te oğlu Abdullah'ı Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri Lord Kitchener'e göndermiş ve Osmanlı Devleti'ne karşı girişeceği bir isyanda İngiltere'nin destek olup olmayacağını sordurmuştur. Her ne kadar İngiltere başlangıçta bu konuda bir taahhütte bulunmamışsa da Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Almanya safında katılmasının akabinde Sir Henry McMahon vasıtasıyla Ekim 1915'ten itibaren Şerif Hüseyin'e destek sözü vermiştir. Bu destek sözüne güvenerek Hüseyin, Torosları da kapsayacak şekilde tüm Arap dünyasının

23 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekatı 1914-1918*, C VI, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s. 167; M. Talha Çiçek, *Şerif Hüseyin İsyanının Türk ve Arap Kimlik İnşa Süreçlerindeki Etkisinin Analizi*, Sakarya Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 62-63; Remzi Çavuş, *Birinci Dünya Savaşı'nda (1914-1918) Hicaz'da Osmanlı İdaresi ve Ordusu*, Kırıkkale Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 74-75; İsmail Gümüş, *Şerif Hüseyin İsyanı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 87, 118-120, 123-124; Süleyman Beyoğlu, "Türk Arap İlişkilerinin Son Kırılma Noktası: Medine'nin Tahliyesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 26, S. 78, Kasım 2010, s. 428-429.

24 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C VI, S 167; Çiçek, *age.*, s. 62-63; Çavuş, *age.*, s. 74-75; Gümüş, *age.*, s. 87, 118-120, 123-124; Beyoğlu, *agm.*, s. 428-429.

kralı olmak istediğini açıklamış, İngilizler de bir an önce Hicaz'da bir isyan başlatabilmek uğruna, ona Suriye ve Irak'ı da kapsayacak şekilde bir Arap devleti vaadinde bulunmuştur.²⁵

Gerçi Osmanlı Devleti'nin üst kademesinde görev yapanların hatalarının, hatta bunların bir kısmının baskı ve zulmünün Şerif Hüseyin'in isyanında rolü olduğu, 12 Eylül 1916-10 Haziran 1918 tarihleri arasında Suriye valisi olarak görev yapan Tahsin (Uzer) Bey'in raporundan rahatlıkla anlaşılmaktadır. Bunun yanında Birinci Kanal Harekâtı'na katılmak üzere Hicaz tümeninin büyük kısmı ile birlikte Vali ve Komutan Vehip Paşa'nın Mekke'den ayrılmasından sonra Mekke, Taif ve Cidde'nin emniyetinin birer taburun inisiyatifine bırakılması büyük bir ihmaldir. Aynı zamanda Osmanlı hükümetinin, Hicaz'da olup bitenler konusunda Vehip Paşa'nın ve Medine Muhafızı Basri Paşa'nın raporlarını değerlendirerek Şerif Hüseyin'e karşı zamanında tedbir almaması da bu ihmaller arasında sayılmaktadır. Bu ihmaller arasında Hicaz Vali ve Komutanı Ferik Galip Paşa'nın (Pasiner), 22'nci Tümen karargâhı ile birlikte Mayıs 1916 sonlarına doğru yazlık merkez olan Taif'e intikal etmesi de sayılmaktadır. Üstelik Galip Paşa, bu esnada Şerif Hüseyin'in Medine, Cidde ve Taif'te aynı zamanda ayaklanacağını çoktan öğrenmiş bulunmasına rağmen ne Şerif Hüseyin'in her yıl olduğu gibi yazlık merkezi Taif'e taşınmayıp Mekke'de kalmasına ne de Taif'teki Arap ileri gelenlerinin şehirden ayrılarak peyderpey köylere gitmesine aldırış etmiştir. Bunlardan da vahim olanı ise her yıl mayıs ayına kadar ambarlara yedek erzak depolanması usulünün terk edilmiş olmasıdır.²⁶

Şerif Hüseyin önderliğindeki isyancı Araplar, 9 Haziran'da Cidde, 10 Haziran'da Mekke ve 12 Haziran'da da Taif Osmanlı garnizonlarına saldırarak hemen hemen tüm Hicaz'da ayaklanma başlatmıştır. Asi Araplar, başlangıçta ellerinde top ve makineli tüfek olmadığı için ilk beş haftalık sürede Taif'te olumlu bir sonuç elde edememiş, ancak 16 Temmuz'dan itibaren İngilizlerin kendilerine sağladığı yeni silah-mühimmat ve toplar sayesinde taarruzlarını şiddetlendirmiştir.

- 25 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C VI, s. 168-170; Özlem Tür, "Türkiye ve Filistin-1908-1948: Milliyetçilik, Ulusal Çıkar ve Batılılaşma", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62-1, s. 229; Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e kadar", *bilgi*, Yaz 2004, S. 30, s. 187-189; Abdurrahman Bozkurt, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı", *OTAM*, C 36, Güz 2014, s. 23-25; Mustafa Özyürek, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Eğitimi: Nakiye Elgün", *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, C 3, S. 2, 2014, s. 38.
- 26 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C VI, s. 168-170, 231-253; Mustafa-Cemile Şahin, "Suriye'nin Son Osmanlı Valisi Tahsin (Uzer) Bey'in Suriye Valiliği ve Mustafa Kemal Paşa ile Buradaki Çalışmaları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C 1, S. 2, Aralık 2011, s. 3-4.

Osmanlı birliklerinin cephane ve erzakının azalması, üstelik asker kaçaklarının sayısının gittikçe artması, durumu tamamen Arapların lehine bozmuş ve 22 Eylül'de Osmanlı birlikleri teslim olmak zorunda kalmıştır. Taif muharebelerinde üç buçuk ay dayanan Osmanlı birlikleri, 138 şehit, 238 yaralı, 62 kaçak ve 16 kayıp vermiştir. Hicaz Valisi Galip Paşa ve Tümen Karargâhı personeli Mısır'daki İngiliz esir kampına nakledilmiştir.²⁷

Diğer yandan Osmanlı hükümeti, Hicaz'daki gelişmeleri çok geç de olsa doğru değerlendirip demiryollarının savunması için dört tabur gönderilmesine, Fahreddin Paşa'nın da Medine'de görevlendirilmesine karar vermiştir. 14 Haziran 1916'da komutayı devralan Fahreddin Paşa, 17 Temmuz 1916'da Hicaz Kuvve-i Seferiye Komutanlığına atanmıştır. Bundan çok daha önce Şerif Hüseyin'in oğulları 6 Haziran 1916'dan itibaren Medine karakollarına karşı taarruza geçmiş, ancak alınan tedbirler sayesinde bozguna uğratılmıştır. Osmanlı hükümeti çıkan isyanlar karşısında çare olarak 24 Haziran 1916'da Şerif Hüseyin'i azledip yerine Ali Haydar Bey'i atamıştır. Fahreddin Paşa kuvvetleri, 25-26 Haziran 1916 tarihlerinde El İlave üzerinden Bir-i Maşi'ye hücum etmiş ve isyancı Arapları buradan attıktan sonra Medine'ye geri dönmüştür. Ardından da 23 Ağustos'ta Medine'nin Kızıldeniz'deki limanı Yanbu yolu üzerindeki Bir-i Raha'yı ele geçirmiş, Medine'den 100 km uzaklıktaki Bir-i Deviş, Bir-i Abbas ve Gayır'a varmıştır. Ocak 1917'de Elhafa'dan Gayır'a geçen Fahreddin Paşa kuvvetleriyle buradan tekrar Medine'ye geçecek, burada kesin savunma hazırlıklarına girişecek ve savaşın sonuna kadar Medine'yi muhafaza edecektir.²⁸

Sonuç ve Değerlendirme

Alman arşiv belgelerinde yer alan iki farklı raporu esas alarak Irak ve Hicaz'daki askeri ve siyasi durumu açıklamaya çalışan araştırmamız sonucunda gerek Irak ve gerekse Hicaz'da Osmanlı birliklerinin İngilizler karşısında yenilmesinin asıl nedeninin Osmanlı ordusunun bir dizi ihmalinin ve tedbirsizliğinin yol açtığı söylenebilir. Bu ihmal ve tedbirsizliklerin temelinde Avrupa'daki üç cephede dâhil olmak üzere çok sayıda cephede aynı anda savaşmak zorunda bırakılan Osmanlı ordusunun artık savaşın sonuna doğru gücünü ve imkânlarını yitirmesinin büyük rol oynadığı değerlendirilmektedir. Yoksa İngilizlerin Kutü'l-Amâre'nin intikamını alacağı bizzat VI. Ordu Komutanı Halil Paşa tarafından tahmin edilmesine,

27 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C VI, s. 231-253.

28 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C VI, s. 172-195, 214; Beyoğlu, agm., s. 428-429; Çiçek, agm., s. 70.

hatta İngilizlerin bu konuda süren hazırlıklarının VI. Ordu mahiyetindeki iki kolordu komutanı tarafından bizzat gözlemlenmesine rağmen, kendisine bağlı iki kolordudan birini Rus ordusunu karşılamak üzere İran'a göndermesini izah etmek mümkün olamaz.

Bunun dışında Loytved-Hardegg'in raporunda Osmanlı hükümetinin çok kapsamlı istihbarat ağının ve sıkı sansürünün Mekke hakkında güvenilir haberler alınmasını zorlaştırdığından şikâyet etmesinin ve böyle bir tedbirin de Almanların Hicaz krizi ile ilgili bilgi alınmasının istenmemesine ve aşırı güvensizlik duygusuna yormasının altında, Osmanlı ve Alman askerleri arasında savaşın daha başlangıcından itibaren var olan güvensizliğin artık savaşın sonuna doğru iyice gün yüzüne çıkması yatmaktadır. Böylesine güvensiz bir ortamın oluşması, Almanya'nın her daim kendi menfaatlerini, müttefiki Osmanlı Devleti ile ortak çıkarlarından da üste tutmasından, hatta kendi çıkarları uğruna Osmanlı etnik unsurları ile ayrı ayrı ve Osmanlı hükümeti aleyhine olacak şekilde iş birliğine girişmesinden kaynaklanmaktadır.

Araştırmamızın esas aldığı Alman arşiv belgelerinde yer almamasına rağmen Alman subayı Kiesling'in tespitleri Irak'taki durumu yansıtmaya açısından önem teşkil etmektedir. Ancak Kiesling'in 13. Kolordunun İran'a gönderilme emrinin Enver Paşa tarafından verildiği iddiası diğer Türkçe kaynaklarla örtüşmemektedir. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin aslında Irak'taki mevcut hâkimiyetinin daha çok asker ve bürokrat bulundurduğu şehirlerde olduğu gerçeği, savaşın sonucunda askerlerini bu bölgeden çekmek zorunda kalmasıyla gün yüzüne çıkmıştır. Kiesling'in Cihad ilan edilmesinin Müslüman halk üzerinde bir etkisinin olmadığını söylemesi, tarihçiler arasında bitmeyen bir tartışmayı da ortaya çıkarmıştır. Bilindiği üzere bazı tarihçiler Anadolu toprakları dışında da Cihad'ın Müslüman halk üzerinde etki ve katkıları olduğunu anlatırken bazıları da olmadığını savuna gelmektedir. Oysa Cihad'ın gerek Osmanlı gerekse Alman hükümetinin beklediği etkiyi Müslüman halk üzerinde göstermediği bir gerçek olsa da belli oranda etkisi yadsınamazdır. Aksi takdirde Birinci Dünya Savaşı yıllarında Arap Senusi tarikatı başta olmak üzere birçok Arap tarikat ve aşiretin Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasını ve Millî Mücadele esnasında başta Hint Müslümanları olmak üzere Müslümanlardan gelen yardımları açıklayabilmek pek mümkün gözükmemektedir.

Araştırmamız sonucunda, Alman arşiv belgelerinde yer alan ve General Gressmann ve Konsolos Loytved-Hardegg'in raporlarının genel anlamda gerçekçi

bulgu, izlenim ve tespitlere dayandığını ve bunları çoğunun da basılı kaynaklarla örtüştüğünü, bununla birlikte raporların birçok bilinmeyen konuyu da gün yüzüne çıkardığını kabul etmek gerekir. Bu açıdan söz konusu iki rapor, Türk-Alman ilişkileri tarihi açısından katkı sağlayacak kadar önem ve değer teşkil etmektedir.

Kaynaklar

Alman Arşiv Belgeleri

Bundesarchiv, *RM 2/ 2003*, s. 40-49.

Bundesarchiv, *RM 2/ 2003*, s. 108-115.

Basılı Eserler

Aksu, Kenan, *İngiliz Gizli Belgelerinde Enver Paşa*, Çatı Kitapları, İstanbul 2007.

Atabey, Figen, "General F.S. Maude'un Bağdat Seferi", *History Studies, International Journal of History*, 9/2, June 2017.

Aydemir, Şevket Süreyya *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1970.

Beyoğlu, Süleyman, "Türk Arap İlişkilerinin Son Kırılma Noktası: Medine'nin Tahliyesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 26, S. 78, Kasım 2010.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918, C III, Kıs. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Hicaz, Asir, Yemen Cephesi ve Libya Harekâtı 1914-1918, C VI, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978.

Bozkurt Abdurrahman, "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı", *OTAM*, 36/ Güz 2014.

Çalık, Ramazan "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", *Osmanlı Araştırmaları XIX*, İstanbul 1999.

Çavuş, Remzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda (1914-1918) Hicaz'da Osmanlı İdaresi ve Ordusu*, Kırıkkale Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Çiçek, M. Talha, *Şerif Hüseyin İsyanının Türk ve Arap Kimlik İnşa Süreçlerindeki Etkisinin Analizi*, Sakarya Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Gümüş, İsmail, *Şerif Hüseyin İsyanı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Karabekir, Kâzım, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

Kılıç, Sezen, “Şam Alman Konsolosu Loytved-Hardegg’in Sina Cephesi’nden İzlenimleri (Ekim 1916)”, *Uluslararası Birinci Dünya Savaşı Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu, 7-10 Aralık 2016, Antalya (Yayımlanmamış bildiri).

Özden, Kemal, “Hans von Kiesling’in Gözünden Birinci Dünya Savaşı Sırasında Kutü’l- Amâre ve İran Operasyonu, (337-365), *Kütü’l-Amâre Zaferi’nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, 28-29 Nisan 2016 Mardin, ATAM, Ankara Aralık 2016.

Özyürek, Mustafa, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Bir Eğitimiçi: Nakiye Elgün”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, C 3, s. 2, 2014.

Papen, Franz von, *Der Wahrheit eine Gasse*, Paul List Verlag, München 1952.

Reichmann, Jan Christoph, *Tapfere Askers und Feige Araber, Der Osmanische Verbündete aus der Sicht deutscher Soldaten Orient 1914-1918*, Doktora Tezi, Westfaelische Wilhelms-Universitaet, Münster 2009.

SABİS, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım (Birinci Cihan Harbi)*, C III, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.

Sorgun, M. Taylan, *Halil Paşa İttihat ve Terakki’den Cumhuriyete: Bitmeyen Savaş*, 7 Gün Yayınları, İstanbul 1972.

Soy, Bayram, “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918’e kadar”, *bilig*, Yaz 2004, s. 30.

Şahin, Mustafa-Cemile, “Suriye’nin Son Osmanlı Valisi Tahsin (Uzer) Bey’in Suriye Valiliği ve Mustafa Kemal Paşa ile Buradaki Çalışmaları”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C 1, s. 2, Aralık 2011.

Tür, Özlem, “Türkiye ve Filistin-1908-1948: Milliyetçilik, Ulusal Çıkar ve Batılılaşma”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62-1.

Türkmen, Zekeriya “Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’mı Anlamak Sempozyumu (20-21 Kasım 2014)*, İstanbul, Harp Akademileri Komutanlığı Basımevi, 2015.